

Chidule ca Uphungu

wa Mafumu pa Madanga a Anthu

CHICHEWA

Table of Contents

Acronyms	ii
Mayamiko	iii
Mau Oyamba	iv
CIGAWO COYAMBA - MBIRI	1
1.1 Kufunikira Kwa Kugwapo Kwa Mafumu Pa Kupitisa Patsogolo Ndi Kuteteza Ufulu Wa Anthu	1
CIGAWO CA CIWIRI - MFUNDO ZOFUNIKA PA UFULU WA ANTHU	3
2.1 Tanthauzo la Ufulu wa Anthu	3
2.2 Kusangalala pa ufulu wa Munthu	3
2.3 Zisonyezo Za Ufulu Wa Anthu	3
2.4 Mitundu ya Ufulu	4
CIGAWO CA CITATU - MOMWE ZAUFULU ZIRIRI M'DZIKO LA ZAMBIA	6
3.1 Nchito ya Boma	6
3.2 Zofunikira kuti Anthu Achite	6
3.3 Kuononga ufulu wa Anthu	7
3.4 Magulu ya anthu obvutika kwambiri pa nkhani ya kuononga ufulu wa anthu	7
3.5 Gwero la kuonongeka kwa ufulu wa Anthu	8
3.6 Kuipa kwa kuphwanya lamulo la ufulu wa munthu	9
3.7 Nchito ya mafumu pa kupeleka citetezo ca ufulu wa anthu	10
CIGAWO CA CINAI - MIPATA YOMWE ILIPO YOTETEZA UFULU WA ANTHU	11
4.1 Malamulo ya Ufulu Wa Anthu ndi zinthu mu dziko la Zambia	11
4.2 Makonzedwe Ake	12
4.3 Zogwilisidwa nchito kunjira kwa maiko mumadela ndi malo okhala zokhuza citetezo ca ufulu wa anthu	13
4.4 Zogwilitsidwa Nchito ku Dela /Regional Instrument	16
4.5 Malamulo ya dziko la Zambia	17
CIGAWO CA CHISANU - MAMFUMU NFUNDO ZOTHANDIZILA PA CHITETEZO CA UFULU WA ANTHU	19
5.1 Mamfumu amakoka nchito za anthu mumadela pafupi- pafupi	19
5.2 Kugwala nchito ndi mabungwe oziimila pa okha ndi ena omwe ali ndi cidwi pa zoteteza ufulu wa anthu ndi ena otengako mbali	19
5.3 Kukhazikisa magulu kumadela okhala anthu yomwe yazathandinzila kuphunzitsa za ufulu wa anthu	19
5.4 Onetsetsani kuti kugwilitsa nchito malamulo ya kudela sikuphwanya ufulu wa anthu	19
5.5 Gwirani nchito pamozi ndi boma mwa kuonetsetsa pa citetezo ca ufulu wa anthu ake	19

Acronyms

AU	African Union
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
LGBTI	Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex
PSAf	Panos Institute Southern Africa
UDHR	Universal Declaration of Human Rights

Mayamiko

Bukuli La Madanga a Anthu mwacidule la ma Mfumu a Miyambo linapangidwa ndi bungwe La Panos Institute Southern Africa (PSAf). Linasonkhanitsidwa ndi Bambo Landilani Banda, omwe ndi mpangiri wodziimira paokha panchito yofufuza mwakuya, kuyan'anidwapo ndi Mai Mamoletsane Khati n'kudza Mai Lillian Kiefer a PSAf.

A PSAf apereka mathokodzo awo ku thandizo locokera ku Canadian Embassy mu mzinda wa Lusaka pothandiza kusonkhanitsa ma Mfumu kuthetsa mcitidwe wa tsankho umene Bukuli lapangidwa.

Tiyamikira kwambiri ma Mfumu onse omwe anaperekapo maganizo awo ndi zomwe adziwako pa madanga ndi ufulu wa anthu m'malo awo okhalamo pofotokozanso njira zothandiza kupitisa patsogolo kuteteza madanga a gulu la anthu obvutika.

Mwapadera, tiyamikira bambo Wellington Moyo, Mapalo Chibale, Bridget Muvunda ndi mai Pauline Phiri potembenuza bukuli m'zilankhulo za ChiTonga, IciLala, IciBemba ndi Chichewa. Pomaliza koma osati kumapeto kweni-kweni tiyamikira Choolwe Hamando, Borniface Susa, Chongo Kamfwa ndi Joseph Mbewe potsimikizira zilankhulo zotembenezidwa ndi kuonetsetsa kuti bukuli liri m'zilankhulo zomveka bwino ndi kumvetsetsedwa ndi anthu m'madera komwe lidzagwiritsidwa nchito.

Pa za mbiri ndi kudziwa komwe mungapeze bukuli conde funsani:

Panos Institute Southern Africa (PSAf)
Plot 9028 Buluwe Road, Woodlands
P.O Box 39163
Lusaka, Zambia

Tel: +260978778148/9

Fax: +260211261039

Email: general@panos.org.zm

Makina ya Webu: www.panos.org.zm

© Panos Institute Southern Africa 2016

Mau oyamba

Bungwe locedwa kuti Panos Institute Southern Africa (PSAf) imaona kuti uphungu ndi njila yomwe anthu ambili angatengeleko mbali ku ndondomeko ya zitukuko. Mwa ici, bungweli, imagwilitisa ncito njila zambili zolankhulila kuti agawane uphungu ndi magulu ovutika kuti uthenga omwe wagawidwa uthandizile kupitisa citukuko pasogolo.

Gulu imodzi yomwe bungwe la PSAf ikugwila nayo ncito kuti pakhale kusintha kwa makhalidwe ndi mafumu , omwe amakoka maganizo ndi kuona pa zacikhalidwe ndi kugwila ncito yao bwino kuti ufulu wa anthu upite pasogolo mwa kupeleka citetezo cokwanila ku anthu okhala mumadela ndi kuona pa makhalidwe omwe amabwelesa sankho, kuzunzidwa ndi kuonedwa monga munthu osafunika.

Buku ili lacidule loona za ufulu wa anthu, yalembedwa kuti ithandizile mafumu ndi uthenga wakuti agwile ncito bwino- bwino. Cidule ca buku ili, cikuonanso kufunikila kwake kwa kukhalapo kwa uphungu omwe uzathandzilanso mafumu kukhala ndi njila komanso mipata yomwe angagwilitse ncito kuteteza nkhani za ufulu wa anthu. Kunvetsa mofikapo zomwe zalembedwa mu buku ili, kuzathandizila kuti mafumu apitilize kupeleka citetezo ndi kuona kuti ufulu wa anthu ku madela okhala supondelezedwa.

Cidule ca buku ili lomwe liona za ufulu wa anthu cimapeleka mphanvu ku mamfumu kuti apitilize kuthandizila kupeleka uphungu ndi kuwonjezela kuziwa zinthu zambili za uphungu. Mafumu omwe ali ndi uphungu, ali ndi mphanvu yokoka asogoleli amumadela kuti azitengako mbali mu zitukuko mu njila yabwino ngati sanauzidwe zinthu. Ngati auzidwa mofikapo, ncosavuta kukoka anthu mimadela okhala kuti nawonso azicita zinthu mjila yabwino. Uphungu omwe wapelekedwa mu buku yacidule iyi, uthandizila mafumu kukoka anthu kutengako mbali ku zinthu zokhuza ufulu wa anthu mwa kuonesesa kuti anthu okhala mumadela nawonso akucita zinthu moyenela.

Tili ndi cikhulupililo cakuti buku la cidule izathandizila pa nkhani za ufulu zofikapo mwa kupeleka citetezo conena zaufulu ku anthu okhala mumadela komwe pothela pake, kuzapitisa pasogolo ncito za chikhalidwe ca zacuma ku magulu ya anthu ovutika.

Uphungu omwe uli mu buku ili, walembedwa mu njila yakuti mafumu agwile ncito pamodzi ndi akulu-akulu a boma, zigao za boma ndi mabungwe oziimila pa okha kuti athandizile magulu ya anthu ovutika ndi kuphunzitsa anthu okhala mimadela nkhani ya ufulu wa anthu. Ndicolinga cathu kuti mafumu azapeza phindu mibuku ili lacidule mwa kuona kuti anthu akunvetsa nkhani za ufulu wa anthu ndi kukonza pomwe pafunikila kukonzedwa ndi colinga copitisa pasogolo citetezo za ufulu wa anthu.

Lilian Kiefer
Mkulu wa Bungwe.

Mbiri

Monga dziko lodzilamulila, Zambia imateteza anthu ake pa nkhani ya ufulu wa anthu kupyolela mu malamulo. Malamulo ya dziko ndiye cida cacikulu comwe ciri ndi malamulo ena mugawo la citatu. Kupatulapo malamulo ya dziko, dziko la Zambia, linasainako malamulo yokhuza ufulu wa anthu ya madela akulu akulu ndi zida zina za maiko akunjika. Zida izi, colinga cake ndi kupeleka citetezo comwe cingapondereze ufulu wa anthu monga sankho, kuononga ndi kuzunza.

Kwinaku, ngakhale kuti pali malamulo ya ufulu wa anthu olembedwa mumalamulo ya dziko ndi kutsimikizidwa kwa zofunika pa malamulo ya munthu yomwe maiko amasaina, dziko la Zambia likali kukumana ndi mavuto ofikapo kwambili pa kutetza ndi kukwaniritsa za ufulu wa anthu. Anthu okhuzidwa kwambili pa kuphwanya ufulu wa munthu m'dziko la Zambia ndi azimai, ana, nkhalamba/acikulile, anthu omwe ali mundende, olumala, ndi anthu omwe ali ndi kalombo ka HIV/AIDS ndi kagulu ka anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa cocita zinthu za umunthu m'njila yosiyana ndi ena. Okhuzidwa kothelatu ndi ofedwa ndi ana omwe amalowedwa m'banja mwamsanga. Magulu ya anthu awa, ndiyo yavutisidwa kuyambaila kale-kale kufikira tsopano.

Kuphwanya malamulo ya ufulu wa anthu kumapita patsogolo cifukwa ca kusowekera kwa uphungu, zinchito ndi zina zofunika pa umoyo. Izi zingaphatikizapo kusowekera kwa zaumoyo, maphunziro, kupezeka kwa nkhani ya cipongwe pakati pa amuna kapena akazi ndi kulowa mbanja kwa ana ocepa misinkhu mofulumila, kuonedwa osafunika ndi njira zina za tsankho. Pali njira zambili zomwe zidzetsa kusatsatila zofunika pa ufulu wa anthu. Izi zikuphatikizapo umphawi, kusaphunzidwa za ufulu wa munthu, maganizo olakwika pa zocitika za munthu ndi kaonedwe kolakwika ka zinthu komwe kamabweretsa cisoni ndi kuzisala/sankho.

Nkhale kuti pali mavuto yolemekeza ndi kupereka citetezo ca ufulu wa anthu, mipata yambili ilipo yolemekezera kufunika kwake kwa ufulu wa anthu. Ina mwa mipata ndi njira zofunika zomwe mafumu angacite. Mafumu ali ndi udindo wapadera mdziko la Zambia comwe cimawapangitsa kukhala ndi mbali yabwino yopititsa pastogolo ndi kuteteza za ufulu wa cibadwidwe. Buku iri, lidzafotokoza momwe mafumu angagwilitse nchito kupereka citetezo ndi kupititsa patsogolo ufulu wa anthu.

1.1 Kufunikira Kwa Kugwapo Kwa Mafumu Pa Kupitisa Patsogolo Ndi Kuteteza Ufulu Wa Anthu

Ulamuliro wa mafumu, ungafotokozedwe kuti ndi ulamulilo wa mwambo omwe mafumu amagwiritsa nchito ndipo ndiwo ulamulilo omwe uliko ku mbali zambiri za dziko la Zambia ndipo umadalila cikhalidwe ca dela. Mafumu amakhala ndi anthu a m'madera omwe mafumu amayang'anira ndipo ndiwo nzika za malamulo ya cikhalidwe ndi zomwe zimacitika kumadela kapena malo okhala anthu. Mafumu, akuphatikizapo mfumu za Ndodo, zinduna, mafumu amidzi pena mfumukazi ndi othandizila mafumu.

Mafumu aku midzi, analipo kale-kale mu Africa komanso mu Zambia monga dziko. Mu dziko la Zambia, ulamulilo wa mafumu amwambo, umazindikiridwa mwa lamulo kupyolela mu cigawo ca nambala 11 ya malamulo ya dzikoli yoona za mafumu ya capitala 287 ca malamulo ya m'dziko la Zambia. Kulingana ndi malamulo ya dziko, mafumu andodo ndiwo atsololera madera. Lamulo iri limafotokoza nchito zomwe mafumu afunika kucita ku dera lao.

Mafumu olamulira kumadela ndiwofunika kwambiri pakupereka citetezo, kukwaniritsa ndi kulemekeza ufulu wa anthu mu njila izi.

- i) Mafumu ndiwofunika kwambiri mumadela akumidzi ya mdziko la Zambia ndipo amagwila nchito yofunika kwambili yopititsa pasogolo zacikhalidwe. iwo amasogolela malamulo ya kumidzi ku bwalo la milandu yomwe imagwilita nchito mphanvu mocita kuona pa lamulo ndi kusunga lamulo ndi citetezo ku madela okhala anthu. Amagwiritsa nchito lamulo la cikhalidwe ca malo okhala m'bwalo la milandu ya mwambo yomwe yangayambe kuteteza ufulu wa anthu a magulu onse omwe ndi oponderezedwa m'madela yokhalamo.
- ii) Mafumu amafikila miyanda-miyanda ya anthu m'madela okhala anthu mwa kulankhulana ndi kupereka uphungu ku boma pa nkhani zokhuza za cikhalidwe. Mwa ici, amakoka zokhudza kupangidwa kwa malamulo zomwe ziyenera miyoyo ma miliyoni ya anthu mu mbali zambili za kumidzi.
- iii) Mafumu yamwambo yamathandizila masinthidwe ndi kupititsa patsogolo kwa makhalidwe abwino pomwe agwira nchito yofunika kwambiri yophunzitsa acinyamata kuti asinthe pa nkhani zokhuza kalombo ka HIV/AIDS, kupititsa patsogolo ufulu wa thanzi la za ubeleki kumadela.
- iv) Pa nkhani ya ufulu wa anthu, mafumu amagwira nchito yofunika kwambiri ndi ndondomeko zokonzedwa bwino za kuonetsa nkhani ya ulemu ndi kupita patsogolo kwa ufulu wa anthu ku madela ao. Pa ndondomeko ya kusintha kwa cikhalidwe mdziko la Zambia kuti ikhale bwino, mafumu kumidzi afunika kutengako mbali mu zocitika za cikhalidwe kuphatikizapo za ufulu ndi kugwapo kwa anthu.

Mbali zakumidzi, mafumu ali ndi mbali yaikulu yotunthizira maganizo. Mu zaka zakumbuyo, bungwe la PSAf laphunzira kuti kugwapo kwa atsogoleli akumadela kumathandiza kwambiri kuti anthuwa akhale otsimikiza ndi kuyamikira zofunika ndi kugwila mbali ya nchito yao.. Njira iyi yagwiradi nchito yowona pa nkhani zovuta monga nkhanza kwa mzimai kapena bamboo, cipali, cokolo, kuwatitsa ana ocepa misinkhu, ndi kutaya mimba. A bungwe la PSAf ndiwotsimikizira kuti ngati njira iyi yagwiritsidwa nchito kupititsa patsogolo ndi kuteteza ufulu wa anthu, idzakwaniritsa kusintha kofunika moyenera.

Vuto lomwe lipangitsa kuti pasakhale kugwapo kwa mafumu pa kuteteza ndi kupititsa pasogolo za ufulu wa magulu ya anthu omwe amaonedwa mosiyana kapena mosafunikira kuti uyu ndi mkazi kapena mwamuna mu dziko la Zambia zimabwera ndi:

1. Kusamvetsa za zibwenzi zomwe munthu angakhale nazo mnjira zosiyana-siyana. komwe mafumu ali nako.
2. Kucepa kwa kudziwa za ufulu wa anthu pakati pa mafumu.
3. Kusayamikila kofikapo kwa mbali ya nchito yao yothetsa tsankho pa nchito yao yomwe amacita.

Mafumu kwinaku, afunika kuthandizidwa ndi uphungu olamulira kuti adziwe njira zomwe angagwilitse ncito kuphunzitsa molingana ndi kuteteza umoyo wa anthu awo.

PSAf mwa ici, amapereka uphungu wothandiza uyu, wona zina zokhudza nkhani za ufulu wa anthu ndi zomwe zimabwera cifukwa ca kuononga za ufulu wa anthu pa magulu ya anthu ovutika, magulu ya anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa cocita zinthu mosiyana ndi ena. Uphungu uyu, udzapangitsa kumvetsa zofunika pa ufulu wa anthu ndi kupititsa patsogolo kuyamikira nchito ya mafumu mwa kuthetsa tsankho pa zomwe amacita. Uphungu uyu, ukuthandiza mafumu ndi uthenga omwe udzapititsa patsogolo kuyamikira ufulu wa magulu ya anthu omwe ndi ovutika ndi kugwira nchito yao.

Mfundo zofunika pa ufulu wa anthu

2.1 Tanthauzo la Ufulu wa Anthu

Ufulu wa munthu ndi danga pena ufulu omwe munthu aliyense ayenera kukhala nao pokhala munthu. Mwacitsanzo ufulu wa kukhala ndi moyo. Izi zikutanthauza kuti munthu aliyense afunika kukhala ndi ufulu wopeza thandizo la umoyo, kulandira mankhwala ndi kukhala ndi umoyo wabwino.

Mbali ya gao loyamba /Ndime 1 ya ufulu wa onse yochedwa kuti Universal Declaration of Human Rights (UDHR) lomwe liri nchinchi la maufulu limatsimikizila mfundo iyi ndipo imasonyeza kuti: “Anthu onse ndi omasuka ndipo ndiwolingana mwa ulemu wa ufulu wo”. Zokambidwa ndi zofunika kusatira za UDHR ndiye cimake conyadila, coteteza ndi kukwanilisa zonse zokhuza ufulu wa anthu. Izi zikumasilira kuti aliyense pa yekha ndi wokwana ndipo afunika kunyadila kaya kukondwera ndi ufulu wake popanda tsankho kapena kusiyana..

M'cigawo ca ciwiri/Ndime 2 ya UDHR imafotokoza kuti:

“Munthu aliyense afunikira ufulu ndi kumasuka kulingana ndi zotsimikizidwa, popanda zina ziri zonse, monga mtundu, mwamuna kapena mkazi, cilankhulo, cipembezdo, ndale ndi ganizo ina, komwe anacokela, katundu ndi zina” Mwacindunji, UDHR imafotokoza za maziko ya cisangalalo ca zonse zofunika pa ufulu wa anthu ndipo zofunika ndi cikati –kati ca zinthu ndi mopanda tsankho.

2.2 Kusangalala pa ufulu wa Munthu

Munthu aliyense ali ndi danga lakunva bwino za ufulu munthu. Mau akuti “umunthu” ndi “ufulu” itanthauza kuti munthu aliyense ali ndi danga la ufulu wosangalala/kondwela popanda sankho ina iliyonse. Izi zikutanthauza kuti mzimai safunika kumanidwa mpata wa malo cifukwa cakuti alibe mwamuna. Molingana ndi munthu wokhala malo amodzi ndi munthu ofanana naye ziwalo kapena kuti munthu wa mwamuna kuzinva kuti ali ndi ziwalo zobisika zolakwika nayenso ali ndi danga losangalala ndi ufulu wa anthu ndipo safunika tsankho cifukwa cakuti ndi mwamuna kapena mkazi. Ufulu wa anthu ndiwa aliyense kuti azisangalala.

2.3 Zisonyezo Za Ufulu Wa Anthu

Pali zinthu zisanu zomwe zimasonyeza ufulu wa anthu monga zomwe zili muni umu:

- 2.3.1 Kubadwa Nako: ufulu wa anthu ndi obadwa nao kwa munthu aliyense ndipo sucotsedwa cifukwa cakuti ndi mkazi kapena mwamuna, cipembezdo, momwe munthu aliri ndi zizindikilo zina zotero. Ufulu wa munthu ndi wacibadwa kwa munthu aliyense pa dziko la pansu. Mwa citsanzo, ngati pali kutsimikizira kuti munthu amagonana ndi munthu olingana naye ziwalo, mwana, mzimai kapena munthu wopika ndende sicitanthauza kuti alibe ufulu wa anthu. Pobadwa, anthuwa pa okha amalandila ufulu uyu kulikonse ndipo ufulu uyu sukutha.
- 2.3.2 Kulingana: ufulu wa anthu ndi wacibadwidwe kwa munthu aliyense, kulikonse ndipo mwa ici, ndiwolingana kulikonse. Sizidalila kuona dela lomwe munthu anabadwila kapena momwe amabadwila, onse amasangalala ndi ufulu wolingana ndipo ali ndi danga lodyerera. Izi zikutanthauza kuti kulikonse pa dziko, anthu ndi ofunika ndipo ali ndi danga lokhala ndi ufulu wolingana. Mwa ici, sikunganenedwe

kuti sicikhalidwe ca mu Africa kapena mu Zambia kulemekeza ufulu wa mzimai, kudzimva kukhala mzibambo kapena mzimai, kugonana kwa anthu olingana ziwalo kapena mwana. Kulibe ufulu omwe umadziwika kuti ndiwa maiko okha wa anthu aku Europe, Amerika, Afirika, India, anthu oyela kapena anthu akuda.

- 2.3.3 Kusagawidwa: ufulu wa anthu sungagawidwe mu njira ina iloyonse kupangitsa kuti ufulu wina ukhale wopambana koposa wina. Kusagawidwa uku, kukutanthauza kuti ufulu onse wa anthu uli ndi muyeso wolingana kaya ndipa nkhani ya cuma, zacikhalidwe, miyambo, ndale kapena ufulu pa zofunika kusatila, mu mau ena, ufulu wa wina sungalowe mumalo mwa wina. Muyeso wa kusagawidwa umagwilizana ndi muyeso wodalilana.
- 2.3.4 Kudalirana: Ufulu wa anthu umadalirana kuti anthu azisangalala. Ncifukwa cake ufulu wa anthu sungalandidwe, ndi olingana ndipo sungapatulidwe mwa kufunikila kwake. mwa citsanzo, ufulu wa kukhala ndi umoyo umadalila ufulu wa zaumoyo, ufulu wa zaumoyo umadalila ufulu wa cakudya omwe umadalila ufulu wa malo wokolola zakudya ndi zina zotele. Ngatu ufulu umozi wacosedwa kapena kuonedwa kuti ndi osafunika, ndiye kuti cisangalalo ca ufulu wao cizakhuzidwa.
- 2.3.5 Kulinganiza Ndi Kupanda Tsankho: Nfundo ya kulinganiza zinthu ndi kupanda sankho ndiye maziko yolimba ya ufulu wa anthu. Mlingo wolingana ndi kupanda sankho ndiye maziko olimba ya ufulu wa anthu. Mlingo wolingana utanthauza kuti anthu onse amabadwa omasuka ndi olingana. Muyeso wolingana wa kukhalapo kwa anthu monga munthu sikudalila kumene acokera, zaka, cipembedzo, maganizo pa ndale, cikhalidwe, kubadwa mwamuna kapena mkazi, kuonedwa mosiyanako ndi anthu ena cifukwa cocita zinthu mosiyana ndi ena. Kudziwika kuti ndi mwamuna kapena mkazi, nkhani ya kalombo ka HIV kapena zina zilizonse zomwe munthu angakhale nazo sikanthu ai.

Kuziwa kuti anthu onse ndiolingana kumatanthauza kuti anthu afunika kusangalala ndi ufulu wao popanda tsankho. Tsankho itanthauza kuona munthu mjila ina yosafunika cifukwa ca maonekedwe ake monga zaka, kubadwa mwamuna kapena mkazi, kuonedwa mosiyanako ndi anthu ena cifuka cocita zinthu mosiyana ndi zomwe ena akucita, kukokedwa ndi munthu wina, kudziwika kuti ndi mwamuna kapena mkazi ali ndi HIV, cipembezo kapena cikhalidwe ngati munthu asalidwa, ufulu wao umapondezedwa/kuonongedwa ndipo zimabwelesa kuvutika. Mwa citsanzo, ngati munthu sapatsidwa mankhwala cifukwa cakuti amagonana ndi munthu wolingana naye ziwalo, ndiye kuti asankhidwa mu njira ya momwe acitira ndi zinthu zina. Izi zitanthauza kuti nkhani ya zaumoyo wao yapondezedwa ndipo akhoza kumwalila cifukwa cosapatsidwa mankhwala. Mwa ici, nkofunikira kuti mafumu azionetsetsa kuti anthu onse mu dera lao akuonedwa molingana osati mwa tsankho.

2.4 Mitundu ya Ufulu

Kuli mitundu yosiyana-siyana ya ufulu ndipo ufulu onse umadalilana, supatulidwa ndipo ndi cibadwa ca munthu aliyense. Ufulu wa anthu unaikidwa mu zigawo ziwiri. Ufulu wa cikhalidwe ndi ufulu wa ndale ndipo mnjira ina zacuma, ndi zacikhalidwe mnjira zina.

Izo Zafotokozedwa mwa Njira izi: -

1. Ufulu Wa Anthu ndi Ufulu Wandale: Ufulu wa cikhalidwe ndi ufulu omwe anthu ofunikila kukhala nao m'dziko kapena kudela kuti azikhala omasuka monga munthu pa yekha kapena magulu. Ufulu wa cikhalidwe ndi wa ndale umapereka citetezo ku munthu pa yekha ndi magulu kuopa kuponderezedwa ndi magulu ya cikhalidwe ya boma, anthu pa okha ndi anthu amalonda. Mwa kuteteza munthu pa yekha

ndi magulu, ufulu wacikhalidwe ndi ndale umaonetsetsa kuti anthu okhala m'dziko amatengako mbali ku zinthu zokhuza ufulu wao ndi ufulu wa ndale popanda tsankho, kuponderezedwa kapena kupatsidwa malire.

Citsanzo ca ufulu wotere ndi ufulu woponya voti, ufulu wokhala ndi moyo, kukhala omasuka, kucitira zinthu pamodzi ndi kukhala pamodzi ndi anthu ena.

2. Zacuma, Ufulu Wa Momwe Timacitira Zinthu Ndi Ena Komanso Ufulu Wa Zacikhalidwe: Zacuma, ufulu wa momwe timacitira zinthu ndi ena ndi ufulu wa cikhalidwe zimadalila kukwanilitsa kwa boma mofikapo kupyolela mu kupeleka ndalama ndi zofunika kugwilitsila ncito ku anthu okhala mdziko. Ufulu uyu, ukutanthauza kuti boma ili ndi udindo wokhazikitsa malo omwe anthu angafike mosavuta popanda tsankho.

Citsanzo cafulu wa zacuma, ufulu wa momwe timacitira zinthu ndi ena ndi ufulu wa cikhalidwe, ufulu wa kukhala ndi umoyo, ufulu wa maphunziro, ufulu wokhala ndi nyumba, ufulu wa sayansi, cikhalidwe ndi miyambo. Kuti anthu akondwere ndi ufulu uyu pafunika kugwirizana. Mwa citsanzo anthu sangasangalale ndi umoyo popanda umoyo wabwino. Munthu sangasangalale ndi maphunzilo popanda umoyo wabwino ndipo umoyo wabwino sungakhalepo popanda nyumba ndi ubwino wa sayansi. Nyumba yabwino ndi sayansi munthu sangasangalale nazo popanda malo, maphunzilo cikhalidwe ca miyambo. Izi zikutanthauza kuti ufulu umalingana ndi kudalilana.

Momwe zaufulu ziriri m'dziko la Zambia

Ufulu wa munthu m'dziko la Zambia umatetezedwa kupyolela mu phukusi la malamulo a za Madanga lochedwa Bill of Rights pa cingelezi lomwe ndi mbali ya citatu mumalamulo ya dziko. Monga membala wa United Nations ndi African Union, dziko la Zambia libvomekezako zida za zikulu zofunika kugwiritsidwa nchito ku maiko akunja ndi zamadela akulu-akulu zomwe zimana za ufulu wa anthu. Izi zikutanthauza kuti kupatulapo phukusi lalikulu la malamulo a madanga – (Bill of Rights) mumalamulo ya dziko, muyeso wa kunjwa kwa maiko waika zida izi kuti zizigwira nchito yoteteza ufulu wa anthu m'dziko la Zambia.

3.1 Nchito ya Boma

Boma ili ndi nchito yolemekeza, kuteteza ndi kukwaniritsa ufulu wa anthu. Ngati boma yalephera kugwira nchito iyi, ufulu umaonongedwa. Mwa citsanzo:

- i. Kulephela Kulemekeza: Ngati ufulu wa anthu owonetsa kusakondwa ndi kusonkhana pamodzi sucitika cifukwa cosapatsidwa pepala la cilolezo kucokela kwa apolice, cifukwa anthu ali ndi ufulu wokumana pamodzi ndi kuonetsa kusakondwa kwao, Popeza anthu ali ndi ufulu wosonkhana pamodzi ndi kumasuka ngati sizicitika motelo, ndiye kuti ufulu wao waponderezedwa.
- ii. Kulephela Kuteteza: Ngati boma siripereka citetezo cokwanila coteteza ciwawa. Mwa citsanzo, anthu am'dziko la Zambia amakhala kumadela komwe kuli zamigodi makampani amaononga mpweya, malo, madzi, nthaka ndi kubweretsa matenda, kupha zomela ndi kusapereka mipata yabwino ya madzi. Uku ndi kuswa malamulo yambiri monga manyumba, za umoyo, malo ndi ufulu wokhala ndi moyo pakati pa anthu mumadera.
- iii. Kulephela Kukwanilitsa: ngati boma silipereka zofunikira pa umunthu monga mbali zambili za dziko la Zambia, anthu ku mbali za kumidzi alibe cisamaliro ca mipata ya malo ya zaumoyo, masukulu, madzi, ngakhale zofunika pa umoyo wa munthu. Kulephera kupereka zofunika izi kumaononga zinthu zosiyana-siyana zambiri za ufulu wa cuma, ndi cikhaliidwe.

3.2 Zofunikira kuti Anthu Achite :

Anthu okhala mumadera ali ndi nchito yoteteza anthu ena amudera pa nkhani ya kuononga ufulu wa anthu. Kwinaku, cifukwa ca maganizo olakwika ndi zikhulupiriro zamiyambo ndi cikhaliidwe, magulu ena monga azimai ,zidangwaleza anthu omwe amaonedwa kuti ndi osafunikira cifukwa cakuti amacita zinthu mosiyana ndi anthu ena kaya akhale mwmuna kapena mkazi, ngakhale anthu olumala amaopysezedwa, kusulidwa ndi kuonedwa monga si anthu. Njira zowononga ufulu izi, sizolimbikitsa ndipo zimabweretsa imfa. Mwa ici, mafumu ali ndi nchito yoteteza magulu onse ovutikira kuti asaponderezedwe. Anthu mumadera okhala ali ndi nchito yofunitsitsa citetezo ca ufulu wao kucokera ku boma.

3.3 Kuononga ufulu wa Anthu

Ngakhale kuti pali citetezo cokwanira comwe mfundo za malamulo akunja kwa maiko zimapereka ku munthu pa yekha ndi magulu m'dziko la Zambia, cisangalalo cofikapo ca magulu onse ya ufulu cikhilabe cinzunzo ndi mosafikapo mokwanira ku anthu. Izi ziri tero cifukwa ca mfundo izi:

- i) Ndime zamalamulo: Malamulo ya dziko la Zambia yali cabe ndi ufulu wa zamakhalidwe wamba ndi ufulu wa ndale ndipo ilibe ufulu wa zacuma ndi ufulu wa maphunzilo ya zacikhalidwe. Kupitiriza apo, muyeso wa ufulu wa zamakhalidwe ndi ndale siwokwanira cifukwa mfundo zina zolembedwa zimacotsapo cisangalalo ca ufulu onse. Mwa citsanzo ufulu wokhala ndi moyo ungacotsedwe cifukwa ca cilango coperekedwa kuti munthu aphedwe. Ufulu wosonkhana ndi ena ukhoza kukhala wosangalala nagti cilolezo caperekedwa mwa ubwino. Zeni zeni n'zakuti cida ca malamulo akunja cakhala cosaonedwapo bwino, cikupangitsa kuti pakhale bvuto pa kugwiritsa nchito malamulowo.
- ii) Kusowekera uphungu wa ufulu ndi nchito ya boma ku anthu pena nzika za dziko, akulu-akulu aboma ndi mafumu. Kusowekera cidziwitso kumasonyeza kusadziwa comwe cimapangitsa kusowa mphamvu kwa anthu.
- iii) Umphawi. Kucepetsa mipata yazacuma ya anthu okhala mumadela ndi kupangitsa tsankho ndi kuvutisidwa.
- iv) Kuona zinthu molakwika, zacikhalidwe zomwe siziri bwino ndi zikhulupiriro za miyambo. Izi zimapangitsa kuswa ufulu wa anthu kuti ucitike mjila ya cipongwe ku magulu yovutika monga azimai, anthu olumala, kuonedwa mosiyana ndi anthu ena cifukwa cocita zinthu mosiyana ndi ena ndi ana. Izi ziri tero cifukwa cakuti miyambo ina ndi zomwe anthu amakhulupirira mosadziwa coona imapangitsa kuti anthu mumadela akhulupirire kuti magulu awa amamvera ndi kulabadira, ndiotsika kapena saonedwa monga anthu ncifukwa cake amacididwa nkhanza.

Cifukwa anthu ambiri obvutika akhala mumadera omwe mafumu amayanganira, nkofunika kuti utsogoleri wa mafumu ugwire nchito yoteteza ufulu wao.

3.3.1 Tanthauzo la kuswa ufulu wa Anthu

Kuswa ufulu wa anthu ndi kupondereza popanda lamulo kwa ufulu wa munthu omwe ndi wacibadidwe ku munthu. Kuphwanya ufulu wa munthu ndiko kukaniza, kusalemekeza ndi kusakwaniritsidwa. Ufulu wa munthu ngati anthu mumadela apatsidwa mpata wotengako mbali kupanga ndondomeko za nfuno, pa nkhanu yomwe iwakhuzi, ndiye kuti mkhalidwe uyu ukupondeleza ufulu mumadela okhala. Kuphwanya ufulu wa munthu kumabwelesanso sankho yomwe imabwelesa kusolidwa kwa magulu ovutikila Citsanzo ca poyamba paja, ca munthu yemwe amagonana ndi munthu wolingana naye ziwalo ngati sapatsidwa mpata wa mankhwala, zikuonetsa kuti ufulu wa munthu pa zaumoyo waponderezedwa.

3.4 Magulu ya anthu obvutika kwambiri pa nkhanu ya kuononga ufulu wa anthu

Kuphwanya ma ufulu kumabwera cifukwa ca zacikhalidwe ca cuma, miyambo, kapena malo ya zandale zimene sizikhalila kumbuyo magulu obvutika. Magulu okhudzidwa kwambiri pa kuphwanyidwa kwa ufulu wa anthu m'dziko la Zambia ndi awo omwe alibe mphamvu, osauka ndipo sakwanitsa kudziteteza kapena kulankhulapo maganizo awo.

Magulu ovutikila kwambiri m'dziko la Zambia ndi awa;

- i. Azimai: Mwa mwambo azimai amaponderezedwa cifukwa ca zikhulupiriro za khalidwe ndi miyambo pa udindo wao mumadera okhala anthu. Za cikhaliidwe zambiri zimaika azimai kukhala otsika kusiyana ndi azibambo ndipo mwa ici, sizipereka mpata wotengako mbali pa udindo. Zikhulupiriro zotere zimadzetsa tsankho ku azimai. Tsankho iyi imabweresta kuphwaya ufulu wa anthu.
- ii. Ana: Ana ndi kale lonse ndi ofoka, ali pa ciopsyeyo ndipo sadziwa ufulu wao. Iwo amadaliranso zacuma ndi muyeso m'mene timacitila zinthu ndi ena. Ana acikazi ndiwo ali pa ciopsezo cifukwa sapatsidwa mpata wa maphunziro ndipo amalowetsedwa m'maukwati mofulumila. Izi zimapangitsa kuti asadziwe kanthu, za ufulu wao, kudalira azibambo kuti aziwathandiza ndi ndalama. Zotulukapo zake nzakuti akakula, sakwanitsa kukhala ndi malo ndipo kusowekela kwa maphunziro kumabweretsa zinthu zoipa pa umoyo wa munthu ndi maphunziro ya ana awo, kumakhuzanso kusangalala kwa ufulu kwa ana awo.
- iii. Gulu la anthu lomwe limaonedwa mosemphana ndi anthu ena: Izi zili telo kaamba ka kukhudzidwa ndi ndale zacuma zakhalidwe, momwe amacitila zinthu ndi ena cipembedzo ndi zinthu wamba. Amazonedwa ndi kudzudzulidwa ndipo tsankho imakhalapo koma ufulu wa munthu afunika kusangalalanao.

3.5 Gwero la kuonongeka kwa ufulu wa Anthu

- a) Kusadziwa: pali kusowa uphungu ndi kusadziwa bwino zinthu pa nkhani zina zokhuza ufulu wa anthu. Ufulu wa anthu ndi ganizo yomwe imagwilitsidwa ncito popanda kunvetsa kufunikila kwake pa umoyo wa anthu wa tsiku ndi tsiku mumadela okhala. Izi zimapangitsa kuti cikhale covuta kunvetsa zotulukapo zake za kuphwaya ufulu wa munthu pa yekha ndi anthu okhala mumadela.
- b) Kugamula mosadziwa zeni zeni: Pali zinthu zina za miyambo zomwe anthu amakhulupilila mwa kunonga zinthu zokhuza ufulu wa anthu wa magulu ovutika. Mwa cisanzo, anthu omwe amaonedwa mosiyanako ndi anzao cifukwa ca zocita zao, afotokozedwa kuti sinzikaso za dziko la Zambia ndi kuonedwa kuti si anthu amu Africa. Nkhani zokopedwa ndi munthu wina yemwe ndi mkazi kapena mwamuna zikuonedwa kuti ndi miyambo/maloza. Pa kugogomezela za citetezo ndi ufulu wa anthu, zingakhale zosavuta kulankhula nkhanu za kukokedwa ndi munthu wina yemwe ndi mkazi kapena mwamuna ndi kuonesesa citetezo ca magulu awa. Zamiyambo, cipembezo ndi zokhulupililo za kumudzi, zakhala zikugwilitsidwa nchito monga ciyambi coononga ufulu wa anthu wa magulu ovutika. Zotulukpao zake ndi sankho ya anthu mumagulu ena mumadela okhala anthu.
- c) Kaimidwe kake ka Malamulo: Dziko la Zambia lasimikizila mapepala ambili ya ufulu wa anthu ya kunjwa kwa dziko ndi mkati mwa dziko yoona za ufulu wa anthu. Kwinaku, kuli zinthu zomwe zimapitisa patsogolo tsankho ndi kuonongewa kwa zinthu mosatila lamulo kwa magulu ena ovutika. Kutsutsana uku pakati pa malamulo ya maiko akunjwa m'zigao ndi malamulo ya dziko komanso malamulo ena kumapangitsa kuti anthu m'madela azicipeza covvuta kuti apereke citetezo ca ufulu wa onse.
- d) Kuvutika ndi kusolidwa: aya ndi magulu ya anthu omwe sapatsidwa mpata wokakhala ndi zofunikila pa umoyo comwe cimapangitsa kuti avutikiletu pa zinthu zoononga ufulu wao. Pali zinthu zina zomwe anthu amacita zomwe zimapitisa pasogolo mavuto ya magulu ya anthuwa. Mwicitsanzo, azimai adziwika kuti ndiye okhuzidwa kwambili pa nkhanu zina monga kukhala ndi umwini wa malo. Kusolidwa uku kumabwelesa kuvutikilatu kwa kuphwaya malamulo ya ufulu wa anthu monga kulandidwa malo pambuyo pa infa ya wina mbanja. Pali kusiyana kwa zacuma ndi kusiyana kwa mphanvu komwe kumakhuza kufunisisa kwa kukhaa ndi ufulu wao. Izi zimabwelesa kusayamikila kwa zofunikila zokhuza ufulu wa anthu monga kulinganiza zinthu ndi kupanda sankho.

3.6 Kuipa kwa kuphwanya lamulo la ufulu wa munthu

Kuononga malamulo ya madanga a munthu kuli ndi zotulukapo zake zoipa mu mbali zitatu; munthu pa yekha, anthu pamodzi ndi dziko.

3.6.1. Kuipa kuipa kwake pa Munthu pa Yekha

Kuononga malamulo ya ufulu wamunthu kumabweza zinthu kumbuyo pa munthu mjira zosiyana-siyana. Izi zimaphatikizapo:

- i) Kucotsapo Umunthu: kuononga kumapangitsa anthu kukhala pa muyeso wotsika wa umunthu. Mwa cisanzo, nkhanza ndi njila zina zopelekela cilango ca anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi anzao cifukwa cakuti akucita zinthu mnjira ina yosiyananso ndi anzao ena' ndi azimai kupyolela mu cipongwe pena nkhanza ndi njila zina zomwe zimawapangitsa kudzimva kukhala wotsika. Anthu omwe amapita mu izi, amazinva kuti si anthu ndipo zimabwelesa kudziwona wosafunika, wopanda nchito ngakhale kuzipha kumene.
- ii) Kutayika kwa Ungwiro: Izi ndi zotulukapo zake za kuphwanya ufulu zomwe zimabwela cifukwa cosaonedwa monga munthu. Apa ndi pamene munthu pa yekha saonedwa monga munthu. Cilango ca kumudzi monga kudula ndi kupha ndi cisanzo ca kucosa ulemu wa munthu. Mwambo wogonana mokhulupilila kuti akucotsa ziwanda ndi mwambo wodula ciwalo ca thupi la mkazi ku malo obisika ndi zina mwa zitsanzo.
- iii) Kucepetsa kuyesesa: cipongwe cina comwe cimacitika cimapangitsa kuti ufulu wa mwana wamkazi usapite patsogolo ndi cifuno cokula pa msinkhu kukhala mkulu, wodziimira payekha wa umoyo ndi kupeza ndalama yodzithandiza pa umoyo.

3.6.2 Zotulukapo Zake ku Anthu Mumadela

Cifukwa cakuti munthu pa yekhala ali mbali ya anthu mumadela, kuononga ufulu wa munthu pa yekha kumakhudza anthu okhala mudela mu njira yosayenera. Kukhuzidwa kwa anthu mumadela kuli mnjira izi :

- i) Munthu pa yekha Kusatengako Mbali Mofikapo: kuonongedwa kwa ufulu wa anthu kumapangisa kuti asapite pasogolo mu kuyesesa kwao pa nkhani za ufulu wa anthu mu umoyo wa anthu mumadela. Kusatengako mbali kwa munthu pa yekha ndiye komwe kumabwelesa zinthu zina zoipa monga kupanda citukuko kumadela okhala anthu ndi kusowekela kwa mtendele mumadela cifukwa ca sankho.
- ii) Kutsikwa kwa Citukuko: Ngati munthu pa yekha satengako mbali mofikapo mu citukuko ca kudela, dela silingatukuke ndipo imakhala mu umphawi. Kusatengako mbali mu citukuko kumabwelesa kusowekela kwa utsogoleli ndi njila zocitila zinthu.
- iii) Kugawanika kwa Anthu Mumadela: Izi zimacitika ngati magulu ena kapena munthu pa yekha akusalidwa pocita zinthu. Tsankho iyi imakhuza kuyesetsa kwa anthu mumadela pa citukuko ndi kulamulidwa. Sankho imabwela mikangano yoculuka monga umwini wa malo, comwe umabwelesa cidani. Ndipo ngati infa kapena matenda abwela, pamakhala kuganizilana kuti wina ndiye wapangisa kuti zinthu zicitike motelo. Zotulukapo zake nzakuti citukuko kumadela sicingapite patsogolo.

3.6.3 Kukhuzidwa kwa Dziko

Kukhuzidwa kwa dziko pa kuononga ufulu wa anthu kumabwela kucokela ku zomwe zimacokela ku munthu pa yekha ndi anthu kumadela. Zonse zomwe zimabwela zimabwelesa kugawanika kwa anthu ndi kusapita pasogolo kwa chikhalidwe, mwamwambo. Zacuma ndi ndale. Zotulukapo zake ndi kuukila kwa ciwawa, kutsika kwa zacuma, zamalamulo kusayenda bwino, ndi zandale zoipa.

3.7 Nchito ya mafumu pa kupeleka citetezo ca ufulu wa anthu:

Citetezo ca ufulu wa anthu ku magulu ovutika ndi colinga ndi ncito ya munthu aliyense maka-maka mafumu. Mafumu afunika kutsogola kuona kuti anthu mumadela aphunzitsidwa pa nkhani ya ufulu wao ndi kugwila ncito zomwe zili muni umu mwa kuonesesa kuti ufulu wa anthu ovutika mumadela ukutetezedwa.

3.7.1 Anthu Kutengako Mbali: Mamfumu afunika kuphunzitsa ndi kuona kuti anthu atengako mbali. Kutengako mbali kwa anthu kumatanthauza kuzipeleka mofikapo kwa anthu onse mumadela pa kumanga nfuno za zinthu zofunika kucitika madela. Kutengako mbali kwa anthu okhala m'madela nkofunika kwambili cifukwa kumaona kuti aliyense pa yekha akuonedwapo, kuti mau awo ndi kukhuzidwa kwao kumveke, ndipo kumateteza sankho. Mwa ici, kumateteza kuononga ufulu wa anthu. Telo, mamfumu ali ndi nchito yoonetsetsa kuti anthu kumadela akutengako mbali.

3.7.2 Kuonetsetsa kuti malamulo ya kumadela okhala anthu saononga ufulu wa Anthu. Mafumu ndiwo amasunga malamulo awa ndipo afunika kuonesesa kuti malamulo yomwe mamfumu amagwilitsa nchito akutsatidwa ndipo saononga ufulu wa anthu. Mwa citsanzo, mafumu amafunika kuonesesa kuti malamulo yomwe mamfumu amagwilisa nchito sawalesa mcitidwe wa kugonana kwa anthu olingana ziwalo kuphatikizapo mwamuna kuzinva kuti ndi mkazi kapena mkazi kuzinva kuti ndi mwamuna kuti azicitidwa cipongwe kapena kunzuzidwa mjila ina iliyonse kupyolela mu zamiyambo ya matsenga m'dzina lakuti acotsa ziwanda. Mafumu akhoza kupeleka citetezo ca kulowa m'ndende kwa magulu ya manthu ena omwe amaonedwa mosiyana ndi anzao cifukwa cakuti akucita zinthu mosiyanako ndi anzao.

3.7.3 Zolankhulila pakati pa Boma ndi Anthu: cifukwa ca kufunika kwao kwa ufumu ndi utsogoleli wao mumadela a dziko la zambia, mafumu ndiye colankhulilako anthu ndi boma cifukwa amakhala patsogolo ndipo amadziwa zofuna za anthu awo. Mwa ici, mafumu amapeleka zofuna za anthu awo bwino bwino ku boma kupyolela mwa phungu wa nyumba ya malamulo kapena mkulu woyanganila maboma wocedwa kuti bwanankubwa. Tinganene kuti mafumu akuonedwa kuti akuthandizila "kukwanilitsa" za ufulu wa anthu. Mwa cisanzo ngati kiliniki yamangidwa cifukwa ca nchito yao, ndiye kuti mfumu yakwanilitsa ufulu wa zaumoyo.

3.7.4. Kugwila nchito ndi mabungwe ena Mumadela: Nchito ina ya mamfumu ya kupitisa patsogolo ndi kuteteza ufulu wa anthu ndi kugwila nchito pamodzi mogwilizana ndi mabungwe omwe agwila nchito kumadela. Izi zimapangitsa kuti anthu mumadela akhala odziwa za ufulu, comwe dziko lifunika kuwacitila ndi zomwe angacite pa nkhani ya kuononga ufulu wa anthu ndi zotulukapo zake. Mwa citsanzo, kugwila nchito kupyolela mu bungwe locedwa kuti Panos Institute Southern Africa, mafumu azadziwa za kufunikila kwake kwa nchito yao pa nkhani ya ufulu wa anthu ndipo pothela, anthu amudela lao, azaphunzila kuipa kwa tsankho, kuononga ufulu wa anthu ndi zotulukapo zake.

Mipata yomwe ilipo yoteteza ufulu wa anthu

Mamfumu ali ndi nchito yapadela yolondola yoteteza ufulu wa anthu awo. Monga tanenela kale, cina mwa zifukwa ncakuti mafumu ali pafupi kwambili ndi anthu awo ndipo akwanitsa kuona comwe cadzetsa vuto ndi zotulukapo zake za kuononga ufulu wa anthu. Monga asogoleli, mafumu angagwilitse nchito mipata yambili yomwe ilipo ndi kuyagwilitsa nchito kuteteza ufulu wa anthu awo. Pali njila zambili zoonza za citetezo ca ufulu wa anthu mafumu amagwilitsa nchito mwa citsanzo;

- i. Kusowekela ndi kusadziwa za ufulu wa anthu: Nkofunika kupitisa patsogolo maphunzilo ndi kupitisa pasogolo pa nkhani zofunika za ufulu wa anthu. Maphunzilo ndi kuzindikila kungagwilitsidwe nchito mnjira zambili monga mawailesi ya kumadela.
- ii. Kugamula Zinthu Popanda Kuziwa Zoona Zake: kupeleka uphungu wa zofunikila zolingana ndi kupanda sankho ndi kofunika ku anthu mumadela kuti adziwe za ndondomeko ya malamulo mu dziko yomwe colinga cake ndi kuonesesa kuti ufulu wa anthu ulemekedwa.
- iii. Momwe Zalamulo Zilili: Pali njila zambili zomwe zimagwilitsidwa ncito pa nkhani ua ufulu wa anthu mdziko, kumadela akulu-akulu ndi kunja kwa dziko yomwe yamapeleka njila za citetezo ca ufulu wa anthu. Njila izi zingaonedwepo kupyolela mu bwalo ya milandu ya m'dziko.
- iv. Kuvutika ndi kuonedwa Osafunikila: kudziwitsa ndi kupitiliza kuphunzitsa kupyolela mumgwilizano ndi mabungwe ozimila pa okha, oteteza za ufulu wa anthu ndi zigao za boma monga njila zabwino zogwilisa nchito. Nkofunika kugwilitsa nchito njila zina zomwe zilipo monga kuulusa pa mawailesi akumadela okhala anthu kuti uthenga unweke.

Mipata iyi ili mumadela ambili ndipo mafumu akhoza kugwilitsa ncito mipata iyi ndi lamulo ndipo zinaikidwa mdziko, madela monga akulu-akulu maboma ndi madela okhala anthu. Mipata iyi siyingafotokozedwe mwakuya koma monga zomwe zili munsu umu zafotokozedwa motele. Izi ndi :

4.1. Malamulo ya Ufulu Wa Anthu ndi zinthu mu dziko la Zambia

Malamulo ya ufulu wa anthu ndi ndondomeko zosatila mu dziko la Zambia zinakhalako kuti ufulu wa anthu ukhale wotetezeka, upita pasogolo ndi kukwanilitsidwa.

4.1.1. Ndondomeko ya Malamulo

Pa za malamulo, pali malamulo yambili yomwe yali ndi zinthu zomwe sizili bwino zokhuza nkhani ya ufulu wa anthu. Nkofunika kudziwa kuti malamulo amapangidwa ndi boma koma amagwilitsidwa ncito mwa kuona kuti munthu payekha ndi anthu mumadela apindule. Malamulo ndi ambili kuti achulidwe, koma nkofunika kuziwa kuti malamulo onse kulingana ndi malamulo ya dziko anapangidwa kuti akwanilitsa zofuna za boma pa ufulu wa anthu.mwa cisanzo.

- i. Lamulo la dziko pa HIV ndi AIDS lilipo kuti liteteze ndi kupititsa patsogolo ufulu wa zaumoyo. Lamulo limazindikila kuti magulu ocepa ya anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi anzao cifukwa cocita zinthu zaumunthu njila ina kaya ndi akazi kapena amuna afunika kukhala ndi mipata ya cisamalilo ca umoyo.

- ii. Mamulo A Cindunji - Legal Aid: lamulo iyi ili ndi colinga coonetsetsa kuti aliyense ali ndi mpata wocitidwa cilungamo ndi citetezo mwa lamulo. Kupyolela mu lamulo, lambali ya lamulo ya a legal Aid board inakonzedwa ndi nyumba ya malamulo ndipo bungwe ya legal Aid board inakhazikisidwa. Ndipo ngati pali munthu osauka ndipo wasalidwa cifukwa cakuti ndi mzimai kapena ndi olumala angathandizike ndi kupempha bungwe la Legal Aid board kuti imuthandize.
- iii. Lamulo la Thandizo pa Cuma ca nzika Citizens Economic Empowerment Commission: Lamulo ili, inaikidwa kuthandiza anthu osauka kuti azipasidwa ndalama zoyambila malonda. Mwa ici, magulu ovutika omwe ali alibe kapena asowa mpata wa ncito monga anthu olumala angapindule ku lamulo ili ngati apempha ndalama.

Ndi malamulo onsewa, nkotheke kuti magulu yovutika angasankhidwe ndi kusapasidwa mpata wancito zofunika kupasidwa. Mafumu amagwila ncito ya mkhalapakati ndi kuona kuti malamulo ya dziko sasankha munthu aliyense ndipo agwilitsidwa ncito mokomela aliyense popanda sankho ku magulu ovutika mumadela okhala anthu.

4.2. Makonzedwe Ake

Pa makonzedwe okhazikitsidwa, kuli makonzedwe ya mabungwe ambili mumadela okhala anthu monga madela akulu-akulu ndi madela ena ambali za dziko .

4.2.1 Kumadela okhala Anthu

- i. Cigao Cochedwa Victims Support Unit – izi zili mu ziteshe za apolice mumadela okhala anthu ndipo ndi cisanzo cabwino camakonzedwe ya citetezo ca ufulu wa munthu. Mwamwambo zimadziwika kupeleka citetezo ku anthu onse ocitidwa nkhanza/cipongwe koma yanaikidwa kuti azitandizila anthu onse okhuzidwa ndi cipongwe ca mzimai kapena mzibambo.
- ii. Makhoti amumadela okhala. Awa ndi makhoti omwe apezeka mumadela okhala anthu omwe amgwilitsidwa ncito kuthandizila kuonesesa kuteteza ufulu wa anthu. Makhoti awa, afunika kuonesesa kuti ufulu wa anthu ndiotetezeka mogwilitsa ncito cikhalidwe ca lamulo lakudela.
- iii. Mabungwe yoonza za ufulu wa anthu yomwe ali mumadela. izi ndi njila zina zothandiza kuteteza ndi kupitisa patsogolo nkhanzi ya ufulu wa anthu zomwe zili mumadela. Ngakhale kuti mabungwe awa sanakonzedwe mwa lamulo la mafumu ndipo angagwile nchito pamodzi ndi mabungwe odziimila pa okha kuti apitise patsogolo cidziwitso ca ufulu wa anthu mumadela okhalamo.

Kusowekela uphungu/ciziwiso ca ufulu wa anthu kwaononga kukhalapo kwake kwa mabungwe oyanganila za ufulu wa anthu.

4.2.2 Ku madela Akulu-Akulu

Pa muyeso uyu, zigao za boma zosiyan siyana ndi zofunika pa citetezo ca ufulu wa munthu.

- i. Nduna ya boma ndi bwana Nkubwa. Maofesi awa ndiofunika kuti mafumu angapiteko ndi kuonesesa kuti kuti ufulu wa anthu awo ukukwanilitsidwa ndi boma. ndi kupyolela mwa zigao za boam zikulu ziku.lu kuti madandaulo ya anthu kumadela anveke.

- ii. Khoti la Majistiriti - Magistrate Courts. Makhoti awa ndiofunika ndipo amagwila ncito yaikulu kwambili kuona kuti malamulo agwila ncito. mwa cisanzo, membala waku dela omwe akuzinva kuti uflu wake wapondezedwa mogwilitsa ncito lamulo la cikhalidwe angapite ku khoti la mejasitiliti. Mu njila iyi, khoti la mejasitiliti. Limaona za khoti la cikhalidwe ndi kuona kuti sizipondeleza ufulu wamunthu pomwe zigwilitsidwa ncito.

4.2.3 M'dziko

- i) Khoti lalikulu la Supreme Court ndi High Court mu dziko la Zambia: aya ndi makhoti ofunikila kwambili kuti ufulu wa munthu utetezeke. Ndi makhoti awili cabe awa omwe ali ndi mphanvu yogamula za ufulu wa mumalamulo ya dziko. Makhoti awili awa amaona ziwiya zonena za ufulu zomwe maiko ena akunja anavomeleza ndi za madela kuti amasulile ufulu mu malamulo ya dziko. Anthu mumadela ali ndi ufulu wopita ku makhoti awa kuti apemphe citetezo ya ufulu wa malamulo yamdziko. Cifunika kuziwa kuti mukalibe kupita ku khoti ya Supreme munthu afunika kuti anapitako kale ku High court kuti ateteze ufulu wake.
- ii) Bungwe loona za ufulu wa munthu la Human Rights Commission mu dziko la Zambia. Bungwe ili, inakhazikisidwa ndi malamulo ya dziko. Nchito yake ndi kuteteza ufulu wa munthu wa kufufza, kuphunzisa ndi kupeleka ciziwiso colongosoka. Ncito ina ya bungweli ndi kufufza nkhani zokhuza kuononga ufulu wa munthu. Bungwe ili ndiye cimake comwe cili ndi maofesi mu madela akulu akulu adziko ndipo mafumu akhoza kucigwilitsa ncito kupitisa pasogolo ndi kuteteza ufulu wa anthu mumamdela.

4.3 Zogwilisidwa nchito kunjira kwa maiko mumadela ndi malo okhala zokhuza citetezo ca ufulu wa anthu

Ngakhale kuti ncito yoyamba yoteteza munthu ili mumanja mwa boma, mafumu angagwilitse ncito malamulo akunja, kumadela ndi yaku malo okhala anthu kukambilana zomwe zili muni umu zokhuza citetezo ca anthu awo.

Mamfumu angagwilise ncito ziwiya izi kucita izi:

- i) Kufunitsitsa kwa kuzindikilisa: atsogoleli, angagwiritse nchito zinthu izi kufunisisa kuti boma iziona pa ncito yake yolemekeza ufulu wa anthu. Mwa cisanzo, kupempha boma kupyolela mwa bwanankubwa wa dela pa kufunikila kwa masukulu, mafumu ali ndi mpata wonena za kufunika kwa masukulu pa zomwe boma ili nayo pa ufulu wa zamaphunzilo. Molingana ndi izi, mafumu angafunse boma za kufunikila kwake kwa zaumoto kufotokoza kuti si ncito cabe yomwe boma ifunikila kupeleka ku anthu koma ndi ufulu wa malamulo wakuti anthu azikhala ndi ufulu wa zaumoyo.
- ii) Kufotokoza za malamulo ena ya dziko: Zida izi, zimagwilisidwa nchito kuthandizila zokambilana zokhuza ufulu wa anthu mogwilisa nchito njira zolankhulana ngati mamfumu akumana. Mwa cisanzo, ngati akambilana malamlo ena apadela omwe afunika kuonedwapo, mafumu angathililepo ndemanga zabwino ngati aziwa zofunika zokhuza ufulu wa anthu.
- iii) Kupitisa patsogolo muyeso wa bwalo za milandu ya mwambo: Zida za ufulu wa anthu zimapeleka muyeso wakuti mafumu angagwilitse ncito malamulo miyambo ndi acikhalidwe mwa kuonetsetsa kuti ufulu wa anthu usatilidwa osati kuonongedwa mu bwalo za milandu kumadela okhala anthu. Mwa cisanzo zofunika kusatila zokhuza kulinganiza kwa zinthu ndi kupanda sankho komwe kupezeka mu ziwiya izi, kungateteze azimayi, ana, anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa ca zocita zao, olemala ndi ovutika komanso magulu ousulidwa. Cimozi-mozi, muyeso uyu ungagwilitsidwa nchito pamisonkhano ku madela okhala anthu pa ndondomeko yomanga nfundo.

Ncosavuta kuti mmfulu asogolele aanthu awo mu njila yoyenela ngati akudziwa za ufulu wa munthu ndipo ngati pali zina zomwe zimagwilitsidwa nchito pa kuteteza ufuluwo. Izi zimathandizila kuti mamfumu azikhala ndi nzelu zomakumbukila za ufulu wa munthu ndipo kotelo nkofunika kuti Citukuko ca kumadela cipite patsogolo.

4.3.1. Zogwilitsa ncito pa ufulu wa munthu zovomelezedwa ndi maiko ena

Pa malamulo yovomelezedwa ndi maiko ena kunjja kwa dziko yoona za umunthu, amapelekedwa ndi kutetezedwa ndi malamulo yocedwa bill of rights. Malamulo ya kunjja kwa maiko ya bill of rights inakonzedwa ndi ziwiya zitatu zooni pa ufufu wa munthu. Izi ndi zotsimikizilidwa za pa dziko lonse zonena za ufulu wa munthu, mgwilizano wa maiko akunjja woona za ufulu wa makhalidwe ndi ufulu waza ndale.

4.3.1.1 Kulengezedwa kwa lamulo lochedwa kuti Universal declaration Human Rights (UDHR)

Universal Declaration of Human Rights (UDHR) mogwilizana anavomelezedwa pamsonkhano waukulu wa United Nations General Assembly pa 10 mwezi wa December caka ca 1948, yomwe ndi tsiku loona za ufulu wa anthu.

Zofunika kusatila za kulinganiza zinthu zikuculidwa mu Article loyamba 1 la UDHR. Zofunika kusatila izi ndiye maziko ya kusangalala ndi citetezo ca ufulu wa anthu ndi maziko ya lamulo lovomelezedwa ndi maiko ena akunjja lochedwa kuti international human rights law. Article loyamba modziwika imanena kuti:

“Anthu onse Amabadwa Omasuka ndi Olingana Molemekezeka ndi Ufulu.”

Article loyamba la 1 limazindikila kulingana kwa munthu ndi cibadwa colemekezeka ca munthu aliyense pa yekha. Cimagogomeza kuti kufunika kwake kwa munthu aliyense ali ndi umwini ndipo ali pa muyeso wolingana ndi munthu aliyense pa yekha pa kusangalala ndi ufulu, mwa ici, cimapeleka maziko ya kufunikila kwake kwa kupanda sankho. Kufunikila kwake kwa kupanda sankho kumazindikilidwa kupyolela mu Article yawiwili /2 ya UDHR monga izi: -

“Aliyense afunikila ufulu wonse ndi kumasuka komwe kunatsimikizilidwa m’mgwilizano, popanda kuona zilizonse, monga popanda kuona mtundu, maonekedwe, mwamuna kapena mkazi, cilankhulo, cipembezo, ndale kapena ganizo ina, dziko kapena komwe anacokela. Katundu, kubadwa ndi zina zotelo.”

Article 7 ya UDHR ipitilizabe kufokotoza za kufunika kwa mfundo mwakunena kuti “aliyense” ndi wolingana pa maso pa lamulo ndipo ndiwofunika popanda tsankho iliyonse ya citetezo colingana ca lamulo. Ikupitiliza kunenanso kuti “Onse” afunika citetezo colingana ca “Sankho ya Mtundu Uliwonse” ca kuphwanya cilengezo ici ndi cisangalalo cina ciliconse ca tsankho iyi.

Ngakhale kupyolela mu UDHR sifotokoza mwa cindunji kusasankhidwa kwa anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa pocita zinthu za umunthu njila yosiyanako ndi ena, UDHR limapeleka citetezo ku anthu omwe aonedwa kuti ndiosafunika ndi magulu ovutika kuphatikizapo anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa cocita zinthu za umunthu njila yosiyanako ndi ena (sexual minorities). Msonkhano wa onse wa United Nations general wazindikila kuti ndondomeko ya zinthu ya article 2 ikalibe kutha. Mwa cisanzo, mu mfundo zomwe zinamangidwa 45/187 ya 1990 ndi 46/203 ya 1991 ba UNGA anatsimikizila kuti anthu omwe ali ndi kalombo ka HIV ndiotetezeka ku tsankho kupyolela mu mau akuti “pa zofunika zina.”

4.3.1.2 Pangano la pa dziko lonse a aunzika ndi ndale - International Covenant for Civil and Political Rights (ICCPR)

Mgwilizano wapa dziko lonse wa pa ufulu wa cokhalidwe ca munthu ndi ndale) ndi mgwilizano wofunika omwe umafotokoza zolimbisa ufulu wa makhalidwe ndi wandale mkhalidwe pa kuvomelezana kwa pa dziko lonse. Dziko la Zambia, inakhala ndi mbali ku Pangano la maiko akunja ndi madanga a Unzika ndi ndale, (International Covenant for Civil and Political Rights) ICCPR pa tsiku la 10 mwezi wa April caka ca 1984.

The pali zofunika kusatila zokomela aliyense ndi kupanda sankho mu ICCPR kumayambila pa ciyambi. Limazindikila kuti ufulu unacoka ku ulemu wa cibadwa ca munthu. kupyolela mu Article 2 (1) ya ICCPR imapeleka mpata wakuti onse otengako mbali kuphatikizapo dziko la Zambia) afunikila kuonesesa kuti nzika/ munthu aliyense mu dziko lake asangalale ndi ufulu popanda sankho.

Limanena kuti; -

“Dziko lirilonse (mwacitsanzo Zambia) mu pangano la tsopano imalemekeza ndi kuona kuti aliyense pa yekha kumalo komwe akhala mwa mphanvu ufulu umazindikilidwa mu pangano la tsopano , popanda kuononga kwina kulikonse , mtundu, maonekedwe, cilankhulo ca mwamuna kapena mkazi, cipembedzo ndale kapena ganizo lina, dziko kapena komwe anacokela, katundu, kubadwa ndi zina”

Cimake ca pangano cili ndi nchito yoona kuti onse otengako mbali akusatila zofunikila kusata zomwe zili mu pangano/mgwilizonao mu bungwe loona za ufulu wa anthu. Izi zikutanthauza kuti nkofunika kusatila zinthu zokomela aliyense ndi kupanda tsankho, bungwe linavomeleza nfunso nambala 18 yomwe inalankhulidwapo kumbuyo uku. Mu kunvekesa nfunso, tinganene kuti nkofunika kuti bungweli, lizilankhula zeni-zeni za ufulu wokomela onse kulinganiza ndi kupanda tsankho.

4.3.1.3 Cipangano ca maiko akunja pa zacuma, Cikhaliidwe ndi madanga a miyambo (The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) pa Chingerezi (ICESCR) Mwacidule

4.3.1.4 Mgwilizano wapa dziko lonse wa zacikhaliidwe ca zacuma, ndi zacikhaliidwe monga International Covenant for Civil and Political Rights ICCPR umapita pasogolo ndi kukweza ufulu wogwilizana mu mgwilizano wa onse/ universal declaration mwakuya ndi kupitiliza kufotokoza monveka zinthu zothandiza kukwanilitsa za ufulu omwe unaikidwa. Dziko la Zambia inakhala mbali ya ICESCR pa 10 mwezi wa April mu 1984. Ngakhale kuti ali ndi mbali kwa zaka 30 tsopano, dziko la Zambia ngakhale yakhala mbali kwa Despite being a state party for 30 tsopano, dziko la Zambia silinatengeso za cikhalidwe ca zacuma ndi zacikhaliidwe, zolembedwa mu ICESCR. Izi zikucepetsa nchito yake yofunikila kucita mu ndondomeko ya ICESCR popanda kupeleka zifukwa za mavuto ena.

Muyeso wotsika wa zofunika kucita kupyolela mu ICESCR ndi kusatila nfunso yonena za kupanda sankho. Izi zikutanthauza kuti aliyense yotengako mbali, ku ICESCR afunika kusangalala popanda sankho ina iliyonse. Mwa kupitiliza , munthu aliyense pa yekha afunika kuonedwa olingana ndi mzake pa nkhani ya kusangalala ndi ufulu komanso mwa lamulo. Izi sizidalila ndalama kuti zikwanilitsidwe ai cifukwa cake zikucedwa muyeso wotsika wofunika kusatila.

Muyeso wa zinthu zofunika kusatila ndi kupanda sankho ndi wotsimikiziilka mu article 2 (2) ya ICESCR. Imafotokoza kuti:-

“Otengako mbali ku mgwilizano omwe ulipo atsimikizila kuti ufulu wofotokozedwa mu pangano/mgwilizano omwe ilipo uzacitidwa popanda sankho iliyonse monga mtundu, maonekedwe, mkazi kapena mwamuna, cilankhulidwe, cipembezo kapena ndale ndi maganizo ena , dziko kapena komwe munthu anacokela, katundu, kubadwa ndi zina zotelo.”

Cimake coona pa Pangano ca ICESCR ndilo bungwe la ufulu wa cikhaliidwe ca zacuma, cikhaliidwe ndi ufulu wa za cikhaliidwe wa kudela. Bungweli limafotokoza ufulu wambili omwe uli mu ICESCR ndipo umapeleka uphungu kupyolela mu ndemanga za aliyense.

4.4 Zogwilitsidwa Nchito ku Dela /Regional Instrument

Kumadela akuluko, dziko la Zambia ndi membala wa bungwe la African Union ndi membala nso wa African Charter pa nkhani za umunthu ndi ufulu wa anthu (zomwe zimachulidwa kuti African Charter). African Charter linatsimikizidwa ndi Organisation of African Unity (OAU) yomwe tsopano ichedwa kuti African Union (AU) ku dziko la Nairobi Kenya pa tsiku la 27 mwezi wa June 1981 ndipo inayamba kugwila nchito pa 21 mwezi wa October m'caka ca 1986. Dziko la Zambia linateengako mbali ku pangano ili pa 10 mwezi wa January m'caka ca 1984.

African Charter ndiye muyeso wofunika kusatila pa nkhani za ufulu wa anthu comwe ndi cofunika pa mgwilizano wa citetezo ndi kupitisa pasogolo ndi kulengeza za ufulu wa anthu mu Africa. Mgwilizano ina ikuphatikizapo ndondomeko yosatilika ya pangano yonena za ufulu wa azimayi ndi pangano /African charter yonena za cikhaliidwe ca mwana. Pangano ili ndi mbali zina zapadela zokwanila 26 zomwe zimapeleka zofunikila kuti dziko la Zambia licite pamodzi ndi maiko ena ya Africa omwe ndi kuti alemekeze, ateteze ndi kukwanillitsa za ufulu wa anthu pa munthu aliyense mdziko lake , ufulu uyu, ukuphatikizapo ufulu wocita zinthu molinganiza ndi mopanda sankho, ulemu wa munthu, nchito, umoyo, kucita misonkhano momasuka ndi kukhala nd anthu ena. Article 2 ya African charter, imafotokoza kuti zofunika kusatia ndi ufulu wokomela aliyense komanso kupanda sankho. Imafotokoza motere:

“munthu aliyense afunika kusangalala ndu ufulu komanso akhale womasuka mozindikilidwa motsimikizila mu pangano popanda kusiyana kwina kulikonse pa nkhani monga ,mtundu, gulu la mtundu, maonekedwe ake, mwamuna kapena mkazi, cilankhulo, cipembedzo, ndale kapena maganizo alionse, dziko lomwe acokela, mtundu, komwe anabadwila kapena zina ndi zina.”

Mbali ya citatu /Article 3 imafotokoza za kucita zinthu mokomela aliyense mu njira izi:

“Munthu aliyense pa yekha azakhala wolingana mwalamulo, munthu pa yekha azafunikila citetezo colingana mwalamulo.

Articles 4 ndi 5 imaonanso mbali ya kucitika kwa zinthu mokomela onse ndi kupanda sankho pakugogomezela ulemu wakukhalapo Kwa munthu.

Article 4 imazindikila kuti “anthu sangaonongedwe ndipo munthu aliyense afunikila ulemu wa umoyo wake ndi kuzisungila coonadi ca umunthu wake.”

Article 5 ipitiliza kunena kuti “munthu aliyense azakhala ndi ufulu wa ulemu wacibadwa monga munthu ndi kuziwika kwa munthuyo momwe alili.

Modziwika bwino cigawwo ici cikusonyeza kuzindizila kuti paciyanbi pakalibe ciliconse kapena mkhalidwe nzika za dziko ndi “anthu” ndipo izi ndizoonekelatu poyela kuti ziri ndi muyeso wolingana ndi munthu popanda sankho iliyonse kucitika kaya kulanda ufulu wao wa Articles, 2, 3, 4 ndi 5 ndipo mwa ici ndiofunika citetezo ca anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa cocita zinthu za umunthu njila yosiyanako ndi ena. Ngakhale kuti kagulu ka anthu omwe amaonedwa mosiyana ndi ena cifukwa cocita zinthu za umunthu njila yosiyanako ndi ena sakufotokozedwapo momasuka, zeni zeni zofunika kunvesa mu article iyi nzakuti sexual minorities akuziwika kuti ndiwo eni ake a ufulu ndipo afunikadi citetezo.

4.5 Zida zochedwa kuti Domestic Human Rights Instruments

Pa malo okhala kapena mdziko, ufulu wa aunthu umatetezedwa ndi malamulo ya dziko komanso phukusi yaikulu ya malamulo yochedwa Bill of Rights.

4.5. Malamulo ya dziko la Zambia

Malamulo anasimikizilidwa pomwe dziko inali kutenga ufulu mcaka ca 1964 ndipo kwakhala kusintha sintha zinthu/kuonedwapo. Mcaka ca 1976, malamulo anasinthidwa ndipo kunali kubadwa kwa ulamulilo wa cipani cimodzi cabe mdziko. Mu 1991, pambuyo pa kuonetsa kusakondwa ndi kudandaula, malamulo anasinthidwanso kudzetsa ndale za zipani zoculuka. Mu 1996, panali kusinthanso kwa malamulo ndipo iyi inali nthawi yolimbisa za ulamulilo wa onse mdzikoli.

Ngakhale kuti panali kusintha uku, malamulo ya caka ca 1996 yakali cimodzi-modzi monga ya caka ca 1964 yomwe yanatengedwa ku boma la kale la atsamunda. Mbali ya /Article 11 imaonesa ufulu wofikapo ndi wopanda sankho mwa kufotokoza kuti:

“ndicoziwika ndi kutsimikizika kuti munthu aliyense mziko la Zambia wakhala ndipo azapitiliza kuphindula pa ufulu ndi kumasuka kwa munthu pa yekha kutanthauza kuti, ufulu, mosaona komwe mtundu, komwe anacokela, ganizo la ndale, maonekedwe, cikhulupililo, mwamuna kapena mkazi kapena wokwatila kaya wosakwatiwa koma akuonedwapo pa zomwe zili umu.....”

Article 23 (3) ikamba kuti tsankho,

“itanthuza kuona munthu mmjila ina momwe alili pa nkhanu ya mtundu, mwamuna kapena mkazi, malo komwe anacokela, okwatila kapena osakwatiwa, maganizo pa ndale, maonekedwe, kapena mcitidwe woona munthu molakwika kuti sangapatsidwe mpata omwe anthu ena amapasidwa kulingana ndi maonekedwe awo”

Kuona zofalitsidwa izi, ndizonveka kuti malamulo yoona pa nfuno zosatila za kucita zinthu pakati ndi pakati ndi kupanda sankho yakali yolimba.

Pomwe mau ya mumalamulo yonena za sankho akutanthauzidwa pa muyeso wa phukusi la malamulo akunja ya ufulu kaya kuti international human rights yomwe dziko la Zambia ili ndi mbali, ndiye kuti mbali yoona za tsankho mumalamulo ya dziko igwila nchito. Izi zikutanthauza kuti munthu aliyense kuphatikizapo magulu

yovutika angasangalale ndi ufulu wolembedwa mu malamulo ya dziko monga kumasuka kwa anthu, kusunkhana, kunena zomwe ali nazo, kulankhula, umoyo, ulemu mopanda kuopa kuti pangakhale kumangidwa.

Malamulo ya dziko yali ndi gao la phukusi la malamulo yoona za ufulu ndi madanga (bill of rights) yomwe ndi gao la citatu la malamulo ya dziko. Mwacindunji, gao la citatu iyi, ili ndi ufulu wofunika kucita ndi ufulu wa za ndale monga ufulu woponya voti, ufulu womasuka kopita, wokhala ndi anthu ena ndi misonkhano.

4.5.2 Phukusi la Malamulo a Madanga (Bill of Rights)

Phukusi la malamulo kapena kuti Bill of Rights ndilo malamulo ya ufulu pa zofunika kucita ndi ufulu pa za ndale contains kucosapo zacuma, cikhalidwe monga zofunikila kucita kucokela ku malamulo ya boma. Ngakhale kuti mulibe ufulu wa zacuma ndi cikhalidwe, anthu mdziko la Zambia afunikila ufulu uyu cifukwa cakuti dziko la Zambia linasindikiza ndipo likubvomekeza mfundo za phukusi la malamulo ya mkati mwa dziko ndi maiko akunja kuti akhaleko. Kusindikiza/ kuvomeleza uku kukutanthauza kuti dziko la Zambia lawonesa kuzipeleka kusatila muyeso walamulo uyu mogwilitsa nchito zida zosiyana-siyana za malamulo yoona za ufulu wa anthu.

Kusowekela kwa zacuma, ufulu wa chikhalidwe mu likulu la malamulo kapena kuti Bill of Rights mwaici imamangiliza kuti dziko la Zambia ikulephela mu nchito zofunika zake za malamulo yosatidwa ndi maiko ndi zofunikila kutsatila. Phukusi ya malamulo yocedwa Bill of Rights ikalibe kukonzedwanso mwa ici, ikali ndi zinthu zamtsamunda. Momwe zinthu zilili mdziko la Zambia kwatsimikizilika kuti ufulu wa munthu m'dziko la Zambia wakhalabe wosafikapo.

- Anthu pena nzika za dziko sizingakhale ndi phindu la citetezo kupyolela mu muyeso wa ufulu wa muyeso wa malamulo a kunja kwa maiko ndi muyeso wa ufulu wa anthu cabe. Mwa ici, zonena pa za ufulu zimakwanilitsidwa ncito ku anthu mumalo okhala kupyolela mumalamulo ndi zomwe zaikidwa kugwilitsidwa nchito kuti pakhale citsimikizilo ca citetezo ca ufulu.

Mamfumu nfuno zothandizila pa chitetezo ca ufulu wa anthu

Mwa kugwila ncito ya kukwanilitsa kuteteza ufulu wa anthu, mamfumu angacite zosatila monga zowathandizila:

- 5.1 **Mamfumu amakoka nchito za anthu mumadela pafupi- pafupi:** izi zizatsimikizila kuti munthu aliyense kumadela okhala anthu adzatengako mbali mu zocitika za umoyo wa anthu akumadela ndi kuonetsetsa kuti ufulu wa anthu onse uonedwapo. Phindu lake ngati anthu atengako mbali ndilakuti ufulu wa anthu umatetezeka ndi kulemekedwa kwa munthu pa yekha ndi anthu onse mumadela. izi zimapangitsa kuti muyeso wa ufulu udzisatilidwa kuyambila ku anthu okhala mumalo. Mu magulu yovutika ndi magulu ya anthu omwe aonedwa mosiyanako ndi magulu ena cifukwa ca zocita zao zokhuza umunthu sangasolidwe. Nkofunika kuziwa kuti citukuko kumadela sicingakhalepo popanda anthu kutengako mbali.
- 5.2 **Kugwila nchito ndi mabungwe oziimila pa okha ndi ena omwe ali ndi cidwi pa zoteteza ufulu wa anthu ndi ena otengako mbali:** kugwila ncito ndi mabungwe kudzapangitsa kuti mafumu ndi anthu awo mumadela azikhalila kumbuyo citukuko ca nkhani za ufulu wa anthu mumadela. mwa citsanzo, mabungwe oziimila pa okha, azathandizila anthu mumadela kuti azigwilisa nchito mofikapo . Malamulo yolinganako ndi za ufulu wa anthu , malamulo ndi zoikika zina zomwe zili mdziko la Zambia. Mwa citsanzo, monga PSAf azathandizila ndi zinthu zomwe zidzasonyeza ubwino wosacita tsankho ku munthu aliyense mu dela lokhala. mwa ici, mabungwe afunika kuonedwa kuti akuthandizila kupita pasogolo kwa nkhani za ufulu wa anthu komwe mamfumu amacita.
- 5.3 **Kukhazikisa magulu kumadela okhala anthu yomwe yazathandinzila kuphunzitsa za ufulu wa anthu:** kuti citetezo ca ufulu wa anthu cikwanilitsidwe ku madela okhala anthu, ndikofunika kukhazikitsa tumagulu kumadela tomwe tudzapereka citetezo kwa onse. Mwa citsanzo, magulu yoona za ufulu wa anthu angakonzedwe ndi kuona kuti zokhuza ufulu wa anthu zikutsatiridwa kumadela. Mafumu kupyolela mu malamulo ya kumudzi afunika kuonesesa kuti malamulo yomwe amagwilitsa ncito kumudzi saononga ufulu wa mamembala/ anthu mumadela pa zomwe akucita. Magulu ochulidwa, angakhalenso patsogolo mu nchito yao mothandizana ndi mabungwe ena acidwi kukonzekela misonkhano yoona za ufulu wa anthu ndi kuphunzitsa.
- 5.4 **Onetsetsani kuti kugwilitsa ncito malamulo ya kudela sikuphwanya ufulu wa anthu:** Mafumu afunika kuonetsetsa kuti malamulo ya cikhalidwe saphwanya ufulu wa anthu. Mwa ici, mafumu afunikila kukhala ndi njila zotsimikizika zabwino momwe akugwilisa nchito malamulo ya cikhalidwe. Izi zikutanthauza kuti pomwe akuona pa milandu/ nkhani zokhuza makhoti ya mwambo, ufulu wa anthu ufunika kuzindikilidwa mosaona za cikhalidwe. Mwa ici, tsankho yomwe imabwela cifukwa ca miyambo yomwe yakhala kwa nthawi yaitali ndi zocita zina idzapewedwa.
- 5.5 **Gwirani nchito pamozi ndi boma mwa kuonetsetsa pa citetezo ca ufulu wa anthu ake:** boma ndilo cimake cothandiza pa nkhani ya ufulu wa anthu. Boma ndilo lofunika kuonesesa kuti ziwiyi zambili zonena pa ufulu wa anthu kaya ndi za mdziko kapena maiko akunja zikuikidwa monga mwamalamaulo. Motelo, mafumu afunika kuona kuti akugwila nchito pamozi ndi zigao za boma. Mwa citsanzo, kugwilila ncito pamodzi ndi boma kumatanthauza kuti mafumu akhoza kupempha boma ndi zigao zina za boma kuti

amange cipatala kapena kiliniki, sukulu kuti akwaniritse ufulu wa maphunziro. Ici ncofunika kwambiri cifukwa mafumu ndiwo ali kufupi kwambiri ndi anthu ndipo amamvetsa kwambiri zomwe anthu akufunsa kupambana boma. Mu mau ena, tinganene kuti mafumu ndiwo amkhalapakati komanso nthumwi za anthu awo.

**Panos Institute
Southern Africa**

Contact us

Panos Institute Southern Africa Regional Office

Plot 9028 Buluwe Road
Off Leopards Hill, Woodlands
P.O. Box 39163, Lusaka Zambia
Tel: +260 211 263258 Fax: +260 211 261039
Email: general@panos.org.zm Website: <http://www.panos.org>

South Africa Office

P.O. Box 3286, Parklands, 2121
158 Jan Smuts Avenue, 3rd Floor
Rosebank, 2196
Johannesburg
Email: admin@panos.org.za

Mozambique Office

Rua Castelo Branco,47 -1st Floor
Malhangalene
Tel/Fax: (+258)21415549/ 849414984
Mobile: (+258) 823050604/ 848585135
Email: mozambique@panos.org.zm

*PSAf is part of a global network of Panos Institutes located in Addis Ababa,
Chennai, Dakar, Dhaka, Kampala, Kathmandu, Kingston, New Delhi,
Paris, Port-au-Prince*

Panos Network Secretariat

www.panosnetwork.org
Email: info@panosnetwork.org

Panos Caribbean

www.panoscaribbean.org

Panos Eastern Africa

www.panoseasternafrica.org.ug

Kampala, Uganda

(regional centre)
tel: +256 414 344231
fax: +256 412 54729
pea@panoseasternafrica.org.ug

Panos Paris

www.panosparis.org
tel: +33 1 40 41 05 50
fax: +33 1 40 41 03 30
panos@panosparis.org

Panos South Asia

www.panosouthasia.org

Kathmandu, Nepal

(regional centre)
tel: +977 1 5521889
fax: +977 1 5544641
psa@panosouthasia.org

Panos West Africa

www.panos-ao.org

Dakar, Senegal

(regional centre)
tel: +221 849 16 666
fax: +221 822 17 61
info@panos-ao.org

Vision: A Southern African community
that drives its own development